

УДК 94 (477.74) «1920»

Олександр Шишко

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ В ОДЕСІ (ТРАВЕНЬ 1920 Р.)

У статті досліджується здійснення політичного терору Одеською губернською надзвичайною комісією (далі – ОГНК) у травні 1920 р. За березень-квітень ОГНК, очолювана Станіславом Реденсом, прийняла, зокрема, рішення про розстріл 113 осіб. Упродовж травня відбулося дев'ять засідань колегії ОГНК, на яких прийнято рішення про розстріл 163 осіб. У 90-х рр. XX ст. 42 особи з цього переліку реабілітовано. Посилення терору в травні 1920 р. стало наслідком значного погіршення економічного становища, зокрема продовольчого забезпечення. Це, у свою чергу, спричинило поширення спекуляції, особливо, валютою. Відповідно спекулянти та фальшивомонетники доповнили перелік осіб, які були обвинувачені «у контрреволюційній діяльності». Наступ українського та польського війська на Київ призвів до початку «розкриття підпільних організацій, які ставили за мету повалення радянської влади». Розкриття «підпільної петлюрівської організації» стало демонстрацією переходу до «безпощадного винищення куркульсько-петлюрівських елементів як злісних ворогів радянської влади».

Ключові слова: Одеса, політичний терор, концтабір, контрреволюція, реабілітація.

Після прийняття законів про декомунізацію у 2015 р. в Україні активізувався процес демонтажу комуністичних символів, який засвідчив той факт, що в українському суспільстві ще існують значні прошарки населення, громадські організації та політичні партії, які негативно ставляться до знесення пам'ятників, перейменування населених пунктів, адміністративних одиниць, вулиць, майданів, назви яких уособлювали тоталітарне минуле. Отже, хоча комуністичні символи зникли з навколишнього простору, у свідомості багатьох людей радянське минуле продовжує викликати ностальгію, впливає на їхню поведінку, у тому числі у політичному житті під час проведення виборів до представницьких органів влади.

Тому дослідження комуністичного тоталітарного режиму, особливо державного терору радянського зразка у всіх його проявах, має не тільки теоретичне, а й практичне значення, адже минуле продовжує стримувати поступальний розвиток України, демократичні перетворення ще не набули всеохоплюючого характеру.

Українська історіографія накопичила значний масив досліджень політики терору комуністичної влади, у тому числі на регіональному рівні. У третьому томі «Одеського мартиролога» вміщено анотації на 132 архівно-слідчі справи, фігурантами яких було 158 осіб, заарештовані ОГНК упродовж лютого-квітня 1920 р. [1, с. 176–475]. У 90-х рр. XX ст. 42 особи з цього переліку, розстріляні у травні 1920 р., реабілітовано. Наступне фундаментальне дослідження політики терору радянської влади на Одещині побачило світ у рамках Всеукраїнської науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Відповідно у виданні «Реабілітовані історією. Одеська область» один з розділів присвячено політиці терору періоду становлення радянської влади та наведено стислий виклад інформації про «викриття Одеською губЧК підпільної петлюрівської організації» [2, с. 27]. Ще раніше подібна інформація була вміщена у праці Віктора Ченцова, який зробив посилання на харківську газету «Пролетарий» [3, с. 76].

У той же час ще потребують детального вивчення окремі періоди здійснення терору такими каральними органами, як ОГНК. Тому метою цієї статті є дослідження політичного терору в Одесі у травні 1920 р. на основі матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архівно-слідчих справ з архіву управління СБУ в Одеській області, періодичних видань та з'ясування особливостей форм та методів терору ОГНК цього періоду.

З перших днів свого володарювання в Одесі у лютому 1920 р. більшовицька влада в особі губернського революційного комітету (губревкому) активно розпочала процес «комуністичного будівництва». Одночасно створено Одеську губернську слідчу комісію (далі – ОГСК), перед якою поставлено завдання виявляти та арештовувати «контрреволюційні елементи». Ця комісія, очолювана Борисом Северним, за час свого існування впродовж лютого та початку березня розстріляні рішення не приймала, а лише проводила арешти та здійснювала попереднє слідство.

Ситуація змінилася, коли 4 березня до Одеси прибула група надзвичайників, серед яких був Станіслав Реденс, який очолив ОГСК, яка вже 9 березня була перейменована в ОГНК. Впродовж березня-квітня відбулося дев'ять засідань нового складу колегії ОГНК, на яких прийнято рішення про розстріл 113 осіб, про ув'язнення до концтабору 110 осіб, про передачу 29 справ на розгляд революційного трибуналу та про продовження слідства у справах 33 осіб. Також були прийняті

рішення про звільнення 182 осіб. Це пов'язано з тим, що під час облав у місті затримувалася значна кількість осіб.

У травні ситуація в Одесі та Одеській губернії, так само як і в усій Україні, значно погіршилася. У першу чергу це стосувалося продовольчого забезпечення, вірніше його відсутності у зв'язку з тим, що селяни відмовлялися виконувати декрет про хлібну розкладку з його нормами про «тверді ціни» на збіжжя. Дефіцит палива часто не давав можливості випікати хоча б мінімальну кількість хліба, через що ціни на хліб та товари першої необхідності зросли за лютий-квітень 1920 р. майже на 300 %. Крім цього, відсутність грошових знаків дрібного номіналу, у зв'язку з чим робітники отримували заробітну плату 10-тисячними купюрами та змушені були їх розмінювати за великий відсоток, спричинила зростання невдоволення серед робітників.

Більшовицька влада ще у лютому 1920 р. заборонила обіг грошових знаків нерадянського зразку. Але при цьому не змогла забезпечити потреби у грошовій масі, особливо купюр дрібного номіналу. Що, з одного боку, призвело до збільшення виготовлення та збуту фальшивих грошей, а з іншого, – до того, що в неофіційному обігу продовжили знаходитися купюри: «романовські», «керенки», «донські», «колокольчики» та українські карбованці. У відповідь ОГНК регулярно викривала фальшивомонетників, розстрілюючи та ув'язнюючи їх до концтабору. Так, на засіданні колегії ОГНК, яке відбулося 4 травня, прийнято рішення про розстріл Степана Кашенкова, Шайчика та Елі Гершкович, Михайла Семенова, Петра Внукова та Іхель Штельмаха, обвинувачуваних «у збуті фальшивих грошових знаків».

Загалом на цьому засіданні, яке відбулося за участі Станіслава Реденса, Макса Дейча, Леоніда Заковського та Уральцева, прийнято рішення про розстріл десяти осіб, до концтабору ув'язнено 12 осіб, щодо п'яти осіб слідство продовжено, 23 особи звільнено з-під варті [4, арк. 72–87]. Третій том «Одесского мартиролога» містить анотовані справи щодо чотирьох страчених осіб. Так, Лев Авербух, який сам був комуністом, був обвинувачений «у видачі комуністів білогвардійській контррозвідці з кар'єрною метою», Микола Недзельський «у контрреволюційній діяльності, яка виражалась у погромних повстаннях та виступах, у службі у білогвардійських частинах та повстанських загонах», подібні обвинувачення висунуто Трофиму Карпову, а Андрій Гаврилук був обвинувачений «у зраді радянській владі, у грабунках та розбійних нападах». Усі були реабілітовані у 90-х рр. XX ст. [1, с. 212–214, 279–280, 379–381, 415–417]. Всього у третьому томі «Одесского мартиролога» міститься 42 анотовані справи реабілітованих осіб, щодо яких колегією ОГНК впродовж травня прийняте розстрільне рішення.

Це засідання колегії відрізнялося великою кількістю розглянутих організаційних питань. Зокрема, розглядалось питання стосовно арештованих галичан та про їхнє майно. Відповідно до телеграми начальника штабу Південно-Західного фронту всіх галичан нижніх чинів ОГНК мала відправити до Харкова, а їхнє військове майно конфіскувати та передати у користування батальйону при ОГНК. Обговорення цього питання на колегії ОГНК викликане тим, що напередодні у місті розігралася «одеська трагедія», коли після повстання підрозділів Червоної Української Галицької армії проти радянської влади за наказом С. Реденса заарештовано 640 галичан, які лікувалися в одеських шпиталях, у тому числі 240 старшин. Незабаром їх звільнено та дозволено виїхати з міста до своїх військових частин. Але до ешелону, у якому розмістилися галичани, паротягу не подали. Натомість серед ночі вагони були оточені підрозділами ОГНК, які відкрили вогонь, застреливши таким чином за різними відомостями від 20 – до 60 осіб. Після цього поранених відвезли до лікарень, інших знову заарештували [5, с. 88].

9 травня 1920 р. на засіданні колегії ОГНК, у якому, крім С. Реденса, М. Дейча, Л. Заковського, Уральцева, взяв участь ще й Соколов прийнято рішення про розстріл 16 осіб, до концтабору ув'язнено 14 осіб, щодо трьох осіб продовжено слідство, 66 осіб звільнено з-під варті [4, арк. 88–99]. На цьому засіданні також був присутній «представник начальника особливої групи при начальнику всіх НК та особливому відділі при Раднаркомі України тов. Мартинов». Після його доповіді прийнято рішення розстріляти двох осіб, обвинувачуваних «у бандитизмі», але які були вже вбиті караулом «під час спроби втечі». Більш детальна інформація про цих осіб містилася у газетній публікації з розстрільним списком: «Обидві крупні бандити-нальотчики, які у 1918 р. втекли з Московського концтабору, здійснили багато набігів й грабунків з вбивствами, під час спроби втечі були розстріляні на Сабанеєвському узвозі» [6].

Також після доповіді Федора Мартинова прийнято рішення розстріляти сімох осіб «за бандитизм», причому виконання цього рішення трьом з них призупинено після звернення того ж Ф. Мартинова, дві особи ув'язнено до концтабору, щодо однієї особи слідство продовжено. Трьох осіб розстріляно за «підробку дозволу «опродкомгуба» на вивіз значної кількості солі на адресу кооперативу «Южный Меркурий» та за дискредитацію цим радянської влади в очах населення». Павла Зіверта розстріляно за обвинуваченням «у службі у білогвардійців у державній варті», у газетній публікації ще й зазначалося що за «травлю й ловлю комуністів та активну

контрреволюційну роботу». Його дружину ув'язнено до концтабору «до закінчення громадянської війни».

Впродовж всього 1920 р. ОГНК регулярно проводила арешти осіб, які служили у денікінській армії, та особливо у контррозвідці. На засіданні 9 травня прийнято рішення розстріляти Володимира Максимовича та Кузьму Кулішова «за службу у державній варті», Костянтина Гладкова «за службу у контррозвідці та побитті політичних ув'язнених», Петра Семенова «як незареєстрованого офіцера», Володимира Серпіліна «за службу у французькій контррозвідці та побитті комуністів» [1, с. 202–205; с. 301–304; с. 313–316; с. 328–332; с. 346–349]. Усі вони були реабілітовані. А от Анатолію Кільдєєву у реабілітації відмовлено. У висновку прокуратури Одеської області зазначалося, що «аналіз матеріалів справи свідчить про обґрунтованість притягнення А. Кільдєєва до кримінальної відповідальності» [7, арк. 76]. Такий висновок прокуратури зроблено на основі показів трьох свідків, які вказали на факт перебування А. Кільдєєва у денікінській контррозвідці, причому один із них був арештований контррозвідкою, але залишився живий. У показах свідків не було жодної згадки не те що про участь А. Кільдєєва у розстрілах, а й катуваннях арештованих. Натомість колегія ОГНК прийняла рішення про розстріл А. Кільдєєва, обвинувативши його «у провокації, у службі у денікінській контррозвідці та побитті радянських службовців» [7, арк. 73].

На засіданні колегії ОГНК, яке відбулося 12 травня та у якому взяли участь лише С. Реденс, М. Дейч та Л. Заковський, прийнято рішення про розстріл 12 осіб, до концтабору ув'язнено 14 осіб, справу однієї особи передано до ревтрибуналу, 23 особи звільнено з-під варті. Знову шість осіб були обвинувачені у причетності до денікінської армії та контррозвідки та реабілітовані. Інші шість осіб були страчені за скоєння кримінальних злочинів: «за утримання злочинського притону», «за участь у збройному пограбуванні», «намагання звільнити з-під варті арештованих бандитів», «за напад та обеззброєння чинів міліції та за участь у бандитизмі» [4, арк. 100–107]. Тут варто наголосити, що ОГНК вела рішучу боротьбу з кримінальними елементами, розстрілюючи без суду і слідства осіб, які були причетні до скоєння злочинів.

14 травня відбулось наступне засідання колегії ОГНК у повному складі. На цьому засіданні прийнято рішення про розстріл 30 осіб, до концтабору ув'язнено 13 осіб, з-під варті звільнено 23 особи [4, арк. 108–116]. Серед них було 11 осіб, які були страчені за обвинуваченням «у фабрикації та збуті фальшивих грошей».

Це було перше засідання, на якому розглядалася справа «про діяльність підпільної організації, яка мала за мету заклик до повалення радянської влади шляхом прокламацій та антирадянської агітації». На жаль, справи обвинувачених у цій справі осіб не вдалося виявити у архіві УСБУ в Одеській області. Єдиним джерелом, яке містить більш детальну інформацію, ніж та яка присутня у протоколі засідання колегії ОГНК, є дві газетні публікації. Перша публікація містила інформацію під назвою «Розкриття підпільної денікінської організації», яка, відповідно до звіту ОГНК, «мала за мету підняття повстання серед німців-колоністів, селян-куркулів та серед несвідомого елемента міста для повалення радянської влади». Далі у цій публікації розповідалося про діяльність цієї організації, яка полягала у тому, що її члени друкували прокламації, які закликали населення до єврейських погромів, а також вели усну агітацію на околицях міста, в установах, на базарах і взагалі у тих місцях, де було скупчення народу. Крім цього, ОГНК отримала агентурні відомості про те, що у швейцарському консульстві проживали відверті контрреволюціонери, білогвардійці та що там друкувалася контрреволюційна література під керівництвом офіцерів, які служили у добровольчій контррозвідці, та співробітників денікінського відділу пропаганди в Одесі та карно-політичного розшуку. ОГНК встановлено найенергійніше слідкування за всіма підозрілими у підпільній контрреволюційній роботі проти радянської влади у результаті чого з'ясовано, що у швейцарському консульстві проживали без прописки Анатолій Грабовський та сім'я Великанових. Крім цього, у консульстві влаштовано головну штаб-квартиру цієї організації, до складу якої входили А. Грабовський, Петро Шеховцов та Павло Петровський, який мешкав в Одесі під прізвищем Купенко. Найбільш активними помічниками цих керманців були Олександр Добровольський, його син Сергій Добровольський, Георгій Антонов та колишній співробітник одеського відділу пропаганди за Денікіна Еммануїл Веліховський (він же Луцинський Самуїл). Головними агітаторами й розповсюджувачами літератури були Борис Лебединський, Микола Туркан-Суринович, Олександр Кравченко та Прокопій Терновський.

У цьому ж номері газети опубліковано список розстріляних осіб, з короткою інформацією про них та про підстави страти. Отже, цей список містив 12 осіб: «Грабовський А. В., 23 роки, колишній помічник завідувача відділом поширення літератури одеського відділу пропаганди добровольчої армії; Шеховцов П. В., 42 роки, капітан; Петровський-Купенко П. Ю., 40 років, інспектор пропаганди ростовського відділу добрармії; Кравченко-Мотяш О. Г., 25 років, поручик, офіцер-пропагандист одеського відділу пропаганди при добровольчій армії; Добровольський О. В., 44 роки, полковник;

Добровольський С. О., 20 років, поручик, син О. Добровольського; Лебединський Б. Ф., 19 років, Туркан-Суринович М. П., 20 років, Тернавський П. Ф., 20 років, партизан Дроздовської дивізії (всі троє були співробітниками одеського відділу пропаганди при добровольчій армії); Антонов Г. І., 39 років, офіцер-пропагандист одеського відділу пропаганди при добровольчій армії; Глушков М. П., який переховував білогвардійських підпільних працівників; Левіт Н. Д., 32 роки, який переховував Лебединського та інших членів білогвардійської організації». Також ця газетна публікація дещо доповнювала інформацію з протоколу засідання колегії ОГНК: «Перші десять осіб розстріляні за активну участь у білогвардійській підпільній організації, яка переслідувала мету повалення радянської влади, провокаційні виступи, антирадянську агітацію, поширення білогвардійської літератури. Два останніх за те, що переховували у себе вдома контрреволюціонерів та за активну допомогу підпільній білогвардійській організації» [8]. В. Ченцов та В. Савченко у своїх працях лише вказали на те, що розстріляно 10 керівників підпільної білогвардійської організації [2, с. 27; 3, с. 76].

Наступне засідання колегії ОГНК тривало 17 та 18 травня. На цьому засіданні прийнято рішення також про розстріл 30 осіб, причому за розпорядженням С. Реденса рішення про страту трьох осіб призупинено, до концтабору ув'язнено 36 осіб, справи чотирьох осіб передано до ревтрибуналу, 103 особи звільнено з-під варті [4, арк. 117–142].

Це засідання колегії було особливе тим, що вдруге розглядалось питання про діяльність підпільної організації, але на цей раз мова йшла про «підпільну петлюрівську організацію». Розкриття цієї підпільної організації стало своєрідною відповіддю на програмну заяву Ф. Дзержинського після його прибуття до України. Під час бесіди зі співробітником «Укрросту» він заявив, що «у зв'язку з подіями на Західному фронті підпільна діяльність різних антирадянських організацій, анархо-бандитських зграй та петлюрівських організацій ожила, а тому викоринення у найкоротший термін вогнищ цієї антирадянської роботи є найбільш нагальною задачею моменту». До всього, ця його заява була знаковою ще й у тому плані, що тут оголошено про припинення практики червоного терору як політики залякування, арештів та знищення ворогів революції за ознакою їх класової приналежності або їх ролі у минулі дореволюційні періоди та переходу до «безпощадного винищення анархо-бандитів та куркульсько-петлюрівських елементів як злісних ворогів Радянської влади». Навпаки, як наголосив Ф. Дзержинський, тепер «навіть перебіжчики з інших таборів, ліберально налаштовані, зустрінуть з нашого боку теплий прийом, якщо тільки буде упевненість у тому, що вони прийшли з метою чесно служити Радянській владі» [9].

Отже, газетна версія «розкриття підпільної петлюрівської контрреволюційної організації, яка мала за мету підняти повстання в Одесі та в Одеському повіті проти Радянської влади», виглядала таким чином. У п'ятницю 7 чи суботу 8 травня повинна була бути інсценована відправка з Одеси на фронт проти Тютюнника бойового загону з музикою, прапорами, під звуки «Інтернаціоналу». Але ОГНК вдалось попередити цю відправку, тому що з'ясувалось, що загін виявився загonom підпільної петлюрівської організації. Відповідно ОГНК арештувала всіх знакових та найбільш дієвих осіб цієї організації, на чолі якої перебував колишній командир добровольчого Дроздовського полку Гусак-Гусаченко. В Одесі він організував загін, який мав виступити на фронт, нібито проти Тютюнника під виглядом червоноармійської частини, після цього підняти в Одеському повіті куркульське повстання і у вирішальну мить перейти на бік Тютюнника. Головним завданням Гусака-Гусаченка було об'єднати навколо себе якомога більшу кількість білогвардійських бойових офіцерів, обіцяючи їм командирські посади у Тютюнника, тому що у нього була велика недостача в офіцерах. Для успішності задуманої справи організацією замовлено печатки Одеського повітового воєнкома, без дозволу якого загін не міг бути відправленим на фронт. В організації знайдено також інші підроблені печатки, бланки й документи, на основі яких члени організації мешкали в Одесі. Першим помічником та замісником Гусака-Гусаченка був брат Тютюнника – Георгій Тютюнник, який мешкав в Одесі під прізвищем Тютюнников [8]. Колегія ОГНК прийняла рішення розстріляти Георгія Тютюнникова (32 роки), Володимира Маковського, Миколу Солчинського (34 роки), Галину Чижевську (26 років), Михайла Ротаря, Юхима Пушкаря, Івана Пацойця (27 років), Михайла Клика (24 роки) та Георгія Гапонова (27 років) [4, арк. 131].

Архівно-слідчі справи обвинувачених осіб так само не вдалось виявити в архіві УСБУ в Одеській області. Газетний же матеріал потребує критичного ставлення, тому доречною виглядає ремарка В. Савченка про те, що «Гусаченко нібито готував перехід сформованих ним збройних частин на бік Тютюнника» [2, с. 27].

20 травня відбулося наступне засідання колегії ОГНК. На цьому засіданні прийнято рішення про розстріл 24 осіб, до концтабору ув'язнено 32 особи, з-під варті звільнено 89 осіб, до ревтрибуналу направлено дві справи, щодо двох осіб слідство продовжено, а щодо двох осіб слідчі дії припинено. Також прийнято рішення про розшук двох осіб з наступною їх стратою. Одна справа стосувалася Стефана Тречука, якого визнано «підозрілою особою та як галичанина відправлено до Харкова разом з іншими арештованими галичанами» [4, арк. 143–162].

Ще двом особам з цього розстрільного списку юридичним консультантом УСБУ в Одеській області у 1995 р. у реабілітації відмовлено у зв'язку з тим, що вони «обвинувачувались у бандитизмі» [10, арк. 25]. Мова йде про Федора Васильєва та Герасима Сушка, віком 19 та 20 років, яких 12 квітня за підозрою у бандитизмі заарештовано співробітником комендатури міста Одеси та порту. Перший раз вони були допитані 22 квітня військовим слідчим адміністративно-юридичного відділу при коменданті міста та порту Лісовським. Другий раз допит відбувся 15 травня у відділі з боротьби з бандитизмом у ОГНК. Обидва рази всі обвинувачення у бандитизмі вони відкидали, тому всі обвинувачення ґрунтувалися на показах свідка, який заявив про те, що «Васильєв за добровольців затримував відповідальних людей та під загрозою арешту вимагав від них гроші». Сам свідок начебто дав Васильєву, який тоді мав прізвище Адаменко, 250 рублів, щоб уникнути арешту. Згодом цей же свідок бачив Васильєва-Адаменка у порту у формі добровольця, що викликало у нього думку про те, що той служив у портовій контррозвідці. На час арешту Ф. Васильєв служив у Червоній армії, до Одеси прибув у відпустку, тому у справі є свідчення члена КП(б)У, військового чиновника Ф. Ковальського про те, що «Ф. Васильєв є чесний і вірний слуга Радянської влади, ніякий не бандит». Крім цього, на ім'я Лісовського надійшла заява від імені комісара будинку по вулиці Балковській та А. Адаменко, яку також підписали вісім мешканців цього будинку, у якій мова йшла про те, що Ф. Васильєв прибув у відпустку з фронту, з раннього дитинства ніколи не був помічений у протиправних діях, а тому підписанти просили слідчого відпустити арештованого під їхнє поручительство.

Так само шість осіб підписалися під листом матері Г. Сушка написаного на ім'я Лісовського, у якому містилася та ж сама інформація, що була зафіксована під час допиту Г. Сушка. Суть справи полягала у тому, що Г. Сушко займався хліборобством, свій земельний наділ здавав у оренду, а сам допомагав господарювати своєму дядькові, чим утримував свою матір та родину з шести осіб. Г. Сушко приїхав до матері на Пасху, випадково зустрів свого знайомого Ф. Васильєва, під час прогулянки містом їх і заарештовано. До речі, Г. Сушко заявив, що Адаменко і Васильєв це різні люди. Проте висновок помічника уповноваженого з боротьби з бандитизмом ОГНК базувався виключно на показах свідка з пропозицією до колегії прийняти рішення про їх розстріл, що вона й зробила.

Ця справа та багато подібних справ, фігурантам яких відмовлено у реабілітації або взагалі вони не подавалися на реабілітацію, свідчить про те, що цей процес був недосконалим, закритим від громадськості, не відповідав об'єктивному історичному підходу й тому потребує перегляду та врегулювання.

Двадцять першого травня відбулось наступне засідання колегії ОГНК. На цьому засіданні прийнято рішення про розстріл 10 осіб (одна особа, якій винесено вирок, втекла), до концтабору ув'язнено 18 осіб, з-під варті звільнено 52 особи, до ревтрибуналу направлено одну справу, щодо трьох осіб слідство продовжено, а щодо п'яти осіб слідчі дії припинено. На цьому засіданні зокрема прийнято рішення покарати Я. Жабка за спекуляцію, а М. Малешкевича за видачу фальшивих документів для виїзду до Польщі, помістивши їх в'язниці «як заручників, як польських підданих». До речі, на «поляків, як підданих держави, яка розпочала збройну боротьбу проти Росії» не поширювалась амністія, яка була прийнята «на честь 1 травня 1920 року» [10]. Справи Є. Топлиган «як румунськопідданої» та ще 4-х осіб за ініціативи Л. Заковського передано до особливого відділу 14-ї армії [4, арк. 163–172].

На засіданні колегії ОГНК, яке відбулось 24 травня, прийнято рішення про розстріл 19 осіб, до концтабору ув'язнено 14 осіб, з-під варті звільнено 13 осіб, щодо однієї особи слідчі дії припинено у зв'язку з її втечею. За ініціативою С. Реденса прийнято рішення продовжити слідчі дії стосовно професора Г. Стаднікова, який «за білих був головою Оборони Одеси». Анотовані справи двох осіб вміщено у третьому томі «Одесского мартиролога», всі вони були реабілітовані.

Більшовицька влада виготовлення та збут фальшивих грошей наряду з бандитизмом вважала одних із найтяжчих злочинів. У розмові зі співробітником газети «Вісти» представник ОГНК заявив, що серед всіх видів спекуляції найбільш небезпечною для радянської влади є спекуляція валютою. Це було для неї великим злом, адже піднімаючи ціну на валюту, спекулянти тим самим зменшували курс рубля. Відповідно представник ОГНК заявив, що валютні спекулянти будуть каратися і як спекулянти, і як контрреволюціонери. Тому ці особи не підлягали амністії. Крім спекулянтів під дію цієї амністії не потрапляли «активні контрреволюціонери, бандити, дезертири, професійні злодії, а також ті, хто скоїв злочин за посадою, чим явно дискредитували радянську владу» [11].

Незважаючи на погрози та покарання спекуляція валютою не припинялася. Ця спекуляція, зокрема, значно підвищила у ціні карбованці або «українки», тому фальшивомонетники почали їх виготовляти у великих розмірах, на що не могла звернути увагу ОГНК. У результаті активних пошукових дій виявлено декілька «фабрик фальшивих грошей». Одна з таких «фабрик» друкувала

«українки» номіналом 50 крб. на хуторі Мушинського біля села Нерубайського. Під час обшуку виявлено машину зі всіма необхідними пристосуваннями для друку грошей, літографічне каміння, фарбу, валики тощо та 50 тис. крб. у наполовину виготовленому вигляді. Відповідно заарештовано та розстріляно власника хутора Якова Мушинського, двох колишніх офіцерів Добровольчої армії Теофіла Юндта та Отто Феля. Дружину Я. Мушинського Ерозміну ув'язнено до концтабору на два роки.

На цьому засіданні колегії ОГНК прийнято рішення про поширення діяльності ОГНК на повіти губернії, зокрема через створення секретних підвідділів у структурі повітових виконкомів. Вирішено делегувати право М. Дейчу та Л. Заковському надіслати до повітів частину працівників колишнього особливого відділу та секретно-оперативного відділу ОГНК. Також призначено керівників цих підвідділів: у Одеському повіті завідувачем став Курочкін; у Тираспольському – Нефьодов, а його помічником Подзаходников; у м. Вознесенськ – «командирований партією тов. Масленников»; у м. Ананьїв – «уповноважений з боротьби з контрреволюцією ОГНК тов. Григор'єв» (на його місце призначено Глебова); у м. Балта – «командированого Балтським повітвиконкомом тов. Корнев». Для фінансового забезпечення їхньої діяльності всім повітовим секретним підвідділам видано авансом по 1 млн рублів. Крім цього, призначено Бармінського уповноваженим з боротьби зі шпигунством та з військових справ при секретно-оперативному відділі ОГНК. Поширення діяльності ОГНК на повіти викликане тим фактом, що там панував «бандитизм, куркульство й шовінізм».

28 травня відбулося останнє у цьому місяці засідання колегії ОГНК, у якому взяли участь С. Реденс, М. Дейч, Л. Заковський, Уральцев. На цьому засіданні прийнято рішення про розстріл 12 осіб, до концтабору ув'язнено 34 особи, з-під варті звільнено 39 осіб, з них 10 осіб вислано за межі губернії, щодо однієї особи слідчі дії припинено у зв'язку з її відсутністю. На цьому засіданні з'явилася така новація як фінансове покарання, дві особи були оштрафовані на 2 млн крб., три особи на 1 млн крб. [4, арк. 179–186]. Знову п'ять осіб розстріляно за фальшування грошей у справі «фабрики з Великого Фонтану». Загалом на кінець травня ліквідовано вісім «великих фабрик з виготовлення фальшивих кредитних білетів».

У рішеннях засідання цієї колегії привертають увагу дві справи, які розглядалися одна за одною. У одній з них фігурував В. Каплаухін «кат Комендантського Управління, брав участь у розстрілі робітників, під час арешту вчинив збройний спротив». За це його ув'язнено до табору на п'ять років. Це в той час, коли обвинувачення у «побитті комуністів» було підставою для розстрілу. Ця невідповідність покарання була не поодиноким. Ще у квітні місяці губпартком та губвиконком намагалися встановити контроль над діяльністю ОГНК, зокрема навести лад у процедурі арештів. Упродовж травня виникало все більше питань щодо підстав розстрілів. Між губпартком та губвиконком з одного боку та ОГНК з іншого стосунки ставали все більш напруженими.

Вадим Золотарьов, досліджуючи біографію свояка Сталіна С. Реденса, навів два приклади з історії стосунків цих структур. Так, під час засідання бюро одного з комуністичних осередків туди увірвалися Реденс, Дейч та Заковський. Реденс здійняв галас, що «бюро не має права у робочий час збиратися» та заявив про його розпуск. Коли вже співробітниця контрольного відділу губкому намагалася увійти до кабінету Реденса, щоб ознайомитися з роботою ОГНК, той заволав, що «ніяких контрольних відділів не знаю і вас прийняти не бажаю» [12, с. 213].

Наприкінці травня в Одесі перебував Анатолій Луначарський, який долучився до розв'язання цього конфлікту, написавши листа до В. Леніна з проханням направити до Одеси Ф. Дзержинського, щоб той «підтримав своїм величезним авторитетом тутешню ЧК». Одночасно А. Луначарський «піддав критиці нерішучість місцевого губкому КП(б)У та губвиконкому», поклавши на них вину за відсутність взаємодії з ОГНК. С. Реденс відразу організував відправку цього листа до Харкова, а звідти до Москви «особисто В. І. Леніну». Приблизно у ці дні Всеволод Балицький передав листа Ф. Дзержинського до С. Реденса, у якому той писав: «Все, що я чув про вашу роботу, свідчить, що ви цілком на місці. ... Залізною рукою ви повинні викоринити злочини та різного роду свинство радянських працівників» [12, с. 214]. Врешті-решт на початку липня С. Реденс залишив Одесу. За час його перебування на посаді голови ОГНК відбулося 24 засідань її колегії, на яких прийнято рішення про розстріл 430 осіб.

Таким чином, у травні 1920 р. ОГНК значно активізувала свою діяльність, що пов'язано зі значним погіршенням економічного становища у місті. Дефіцит продуктів харчування та товарів першої необхідності й відповідно зростання цін призвело до поширення такого явища як виготовлення фальшивих грошових знаків та до спекуляції валютою. У відповідь ОГНК спрямувала свої зусилля на виявлення фальшивомонетників та почала застосовувати до них суворі заходи впливу, зокрема розстріли та ув'язнення до концтабору. Такі ж покарання чекали на учасників «підпільних організацій», зокрема «петлюрівських», які ставили за мету, згідно версії ОГНК, повалення у місті радянської влади. Значний відсоток жертв ОГНК становили особи, які були

обвинувачені у службі у денікінській армії, державній варті та контррозвідці. Для влади вони несли потенційну загрозу у разі вибуху антирадянського повстання. Значна кількість реабілітованих осіб вказує на той факт, що ОГНК не надавала великого значення збиранню доказової бази вини конкретних осіб.

У наступні місяці тривало посилення політичного терору, зокрема у червні «розкрито» чергову «підпільну петлюрівську організацію». Свідченням такого посилення став арешт 170 осіб тільки у справі цієї організації, 63 з яких розстріляно, серед яких були вояки та старшини УГА, 48 ув'язнено до концтабору, інші 59 осіб все ж таки звільнено. Отже, наступні періоди діяльності ОГНК так само потребують детального дослідження.

Список використаних джерел

1. Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. Т. 3. / Составители Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. – историко-мемориальное издание. Одесса: ОКФА, 2005. 896 с. (Серия «Реабилитированные историей»). 2. Савченко В. А. Червоний терор на Одещині в період становлення радянської влади (1918–1920) // Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. О.: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. 800 с. 3. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль, 2000. 481 с. 4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). Ф. 6. Оп. 3. Спр. 282. 5. Филипенко Артем. Українська галицька армія і «одеська трагедія» // Південний-Захід. Одесика. Одеса: Optimum, 2006. Вип. 2. С. 80–89. 6. Вісти Одеського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. 1920. 13 травня. 7. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області (далі – архів УСБУ в Одеській області). Спр. № 017018 [Кільдєєв А. В.]. 8. Вісти Одеського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. 1920. 23 травня. 9. Вісти Одеського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. 1920. 22 травня. 10. Архів УСБУ в Одеській області. Спр. № 017017 [Васильєв Ф., Сушко Г.]. 11. Вісти Одеського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. 1920. 15 травня. 12. Золотарьов В. Свояк Сталіна (сторінки біографії комісара державної безпеки 1-го рангу С. Ф. Реденса // 3 архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1–2 (22–23). С. 210–249.

References

1. Koval'chyk, L. V. & Razumov, G. A. (ed). Odesskij martirolog: Dannye o repressirovannykh Odessy i Odesskoj oblasti za gody sovetskoj vlasti. T. 3. Istoriko-memorial'noe izdanie [Odessa Martyrology: Data on the repressed in Odessa and the Odessa region during the years of Soviet power. T. 3. Historical and memorial edition]. Odessa: OKFA, 2005. 895 p. [in Russian]. 2. Savchenko, V. A. Chervonyy teror na Odeshchyni v period stanovlennya radyans'koyi vlyady (1918–1920) [Red Terror in Odesa Region in the Period of the Establishment of Soviet Power (1918–1920)]. Rehabilitated by history. Odesa Oblast: Book First. Odesa: «PLASKE», 2010, p. 19–30. 3. Chentsov, V. V. Politychni represiyi v radyans'koyi Ukrayini v 20-ti roky [Political repressions in Soviet Ukraine in the 1920s]. Ternopil, 2000. 481 p. 4. Haluzevyj derzhavnyj arxiv Sluzhby bezpeky Ukrayiny [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]. Fund 6, description 3, case 282. 5. Fylypenko, A. Ukrainska halytska armii i «odeska trahediia» [Ukrainian Galician Army and «Odessa Tragedy»]. Southwest. Odessika. Odesa: Printing house, 2006, vol. 2, pp. 80–89. 6. Visty Odes'koho Hubernial'noho Vykonavchoho Komitetu Rad Robitnychyx, Selyans'kyx i Chervonoarmijs'kyx Deputativ i Odes'koyi Rady Robitnychyx i Chervonoarmijs'kyx Deputativ. 1920. 13 travnya [Herald of the Odessa Provincial Executive Committee of the Workers, Peasants' and Red Army Deputies' Councils and the Odessa Council of Workers' and Red Army Deputies, 1920, May 13th]. 7. Arxiv Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrayiny v Odes'kij oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Odessa region], case № 017018 [Kildeev A.V.]. 8. Visty Odes'koho Hubernial'noho Vykonavchoho Komitetu Rad Robitnychyx, Selyans'kyx i Chervonoarmijs'kyx Deputativ i Odes'koyi Rady Robitnychyx i Chervonoarmijs'kyx Deputativ. 1920. 23 travnya [Herald of the Odessa Provincial Executive Committee of the Workers, Peasants' and Red Army Deputies' Councils and the Odessa Council of Workers' and Red Army Deputies, 1920, May 23th]. 9. Ibid, 22 travnya [May 22th]. 10. Arhiv Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrayiny v Odes'kij oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Odessa region], case № 017017 [Vasiliev F., Sushko G.]. 11. Visty Odes'koho Hubernial'noho Vykonavchoho Komitetu Rad Robitnychyx, Selyans'kyx i Chervonoarmijs'kyx Deputativ i Odes'koyi Rady Robitnychyx i Chervonoarmijs'kyx Deputativ. – 1920. – 15 travnya [Herald of the Odessa Provincial Executive Committee of the Workers, Peasants' and Red Army Deputies' Councils and the Odessa Council of Workers' and Red Army Deputies, 1920, May 15th]. 12. Zolotarov, V. Svoiyak Stalina (storinky biohrafiiy komisara derzhavnoyi bezpeky 1-ho ranhu S. F. Redensa [Stalin's Brother-in-Law (pages of the biography of the commissar of state security of the 1st rank S.F. Redens)]. From the archives of VUCHK-DPU-NKVD-KGB, 2004, vol. 1–2 (22–23), pp. 210–249.

Oleksandr Shyshko

ON HISTORY OF POLITICAL TERROR IN ODESSA (MAY 1920)

The article investigates the implementation of political terror by the Odessa Hubernia Extraordinary Commission (OHEC) in May 1920. During March-April, the OHEC headed by Stanislav Redens, among other decisions, has ordered to shoot 113 people and imprison 110 people in the concentration camp. In May, during 9 meetings of the OHNK Board, the decision was made to shoot 163 people and to imprison in the concentration camp 187 people. In 1990s 42 individuals from this list, who had been shot, were rehabilitated. The intensification of terror in May was a consequence of a significant deterioration in the economic situation, in particular food supplies. This, in turn, led to the spread of speculation, especially for currency. Accordingly, speculators and counterfeiters supplemented the list of those who were accused of «counter-revolutionary activity». The offensive of Ukrainian and Polish troops on Kiev led to the beginning of «the disclosure of underground organizations that aimed at overthrowing the Soviet power.» The disclosure of the «underground Petliura organization» was a demonstration of the transition to «merciless extermination of the kurkul-Petliura elements as vicious enemies of Soviet power.» The availability of newspaper material only and the absence of archival and investigative cases require a critical attitude to the accusations against those accused of involvement in these organizations. A significant number of rehabilitated individuals, according to the available personal cases, confirms the thesis that OHNK did not attach much importance to finding evidence of guilt of a particular individual.

Key words: Odessa, political terror, concentration camp, counterrevolution, rehabilitation.

УДК 94(477.43).084

Микола Олійник

ПРАКТИКА ВПРОВАДЖЕННЯ ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕП

У статті проаналізовано практику впровадження орендних відносин на Поділлі в 1921–1928 рр. На базі архівних джерел встановлено, що основною причиною звернення радянської влади до оренди була нездатність більшовицької держави налагодити ефективне управління економікою та її післявоєнну відбудову. З'ясовано, що I Подільський губернський з'їзд рад, ухвалюючи 4 липня 1921 р. рішення щодо впровадження орендних відносин, наполягав на необхідності керуватися при цьому господарською доцільністю та економічною вигодою. Встановлено, що вже до середини жовтня 1921 р. в оренду передано 83,58 % зареєстрованих на той час підприємств. Висвітлено особливості орендних відносин в провідних галузях економіки Поділля – цукровій та борошномельній. Підкреслено, що при визначенні орендарів влада віддавала перевагу державним підприємствам перед приватниками. Наголошено, що з 1926 р. влада перейшла від утисків до витіснення орендарів і до кінця 1928 р. їх практично не залишилося.

Ключові слова: Поділля, НЕП, оренда, орендар, приймально-здавальна комісія.

Однією з характерних ознак сучасного етапу українських економічних відносин є оренда. Як позитивні, так і негативні її аспекти значною мірою походять ще з радянського минулого, з часів нової економічної політики. У кожному регіоні реалізація генеральної лінії мала свої особливості, зокрема в прикордонній Подільській губернії. Проте дана проблема ще не стала предметом спеціального дослідження. Саме тому метою статті є проаналізувати на основі архівних джерел практику впровадження орендних відносин на Поділлі в 1921–1928 рр.

Запровадження НЕП покликане створити умови для відбудови та розвитку промисловості. Оскільки, за словами В. Леніна, ця політика на місцях «залишалася значним чином не роз'ясненою», X Всеросійська конференція РКП(б) 26–28 травня 1921 р. резолюцією «Про економічну політику» пояснила, що держава повинна підтримати «кооперативні та приватні підприємства, які не вимагають постачання від державних запасів сировини та продовольства». Місцеві господарські органи отримали право самостійно здавати в оренду приватним особам, кооперативам, артілям і товариствам державні підприємства [1, с. 405–406].

Наданим правом досить оперативно скористався I Подільський губернський з'їзд рад, який 14 липня 1921 р. резолюцією «Про діяльність губернської ради народного господарства» зобов'язав губраднаргосп зосередити зусилля на відновленні «важкої промисловості – цукрової, винокурної та борошномельної», та дрібної, продукція якої необхідна для сільського господарства. Для цього